

Vincenc Rajšp

Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju

UDK 929 Trubar P.:274(=16)1572"

Primož Trubar in slovanski svet

Trubarjevo prevajalsko delo je bilo posvečeno v prvi vrsti Slovincem in južnim Slovanom. V predgovorih knjig v slovenskem in nemškem jeziku se je loteval različnih tem, ki so bile lahko verske narave, pojasnjeval pa je tudi druga področja. V nemškem jeziku je pojasnjeval razmere med Slovenci in južnimi Slovani ter težavami za širjenje reformacije. Slovincem je poleg utemeljevanja, da je reformirana cerkev prava, predstavljal tudi njeno razširjenost v Evropi, tako tudi med Slovani. Poznavanje slovanskega sveta v Trubarjevem času bo ponazorjeno na osnovi atlasa Abrahama Orteliusa, *Theatrum Orbis Terrarum* iz leta 1572.

Trubar's translation work was dedicated above all to the Slovene people and the South Slavs. In his prefaces in Slovene and German he addressed various religious themes and clarified certain other areas. Writing in German, he clarified the relationship between the Slovenes and the South Slavs, as well as the barriers to widening the Reformation. To Slovene readers, as well as justifying the reformed church he presented its presence across Europe, including among the Slavs. Knowledge of the Slavic world in Trubar's time will be illustrated using Abraham Ortelius's atlas *Theatrum Orbis Terrarum* from 1572.

Uvod

Slovenski reformator Primož Trubar (1508–1586) je na svoji življenjski poti bival, se šolal in deloval z današnjega vidika v kar nekaj državah, čeprav sam državne meje ni prestopil, saj se je gibal znotraj meja Svetega rimskega cesarstva. Različna jezikovna območja so zelo zaznamovala njegovo življenjsko delo. Nedvomno so bila to istrsko, slovensko z različnimi narečji, italijansko in nemško ter hrvaško, ki mu je posvečal veliko organizacijske dejavnosti; za hrvaške tiske je pisal tudi nemške predgovore.

Svoje šolanje je začel na Reki in nadaljeval v Salzburgu, Trstu in na Dunaju. Po posvetitvi v duhovnika leta 1530 je deloval v službi tržaškega škofa Bonoma kot vikar na fari v Laškem in 1540–1542 kot slovenski pridigar v Trstu. Škof Bonomo je Trubarju za izboljšanje prihodkov izročil še kaplanijo sv. Maksimilijana v Celju. V ljubljanski stolnici je deloval v letih 1536–1540 kot slovenski pridigar, leta 1542 je postal kanonik v Ljubljani, leta 1547 je zaradi odločitve za reformacijo, kot se je širila v nemških deželah in ji je njegov deželni knez, takrat že kralj Ferdinand, nasprotoval, odšel v Nürnberg na Nemško. Že v svojih prvih službah je Trubar spoznal širši slovenski prostor in različna slovenska narečja, kar je bilo zelo pomembno za njegovo nadaljnje književno delo v slovenščini.

Trubarjevo udejstvovanje za današnje Slovence in druge Slovane

Ne vemo zagotovo, kako daleč nazaj segajo Trubarjeva srečanja z drugimi Slovani. Lahko da je srečal študente drugih slovanskih narodov že na univerzi na Dunaju, zelo verjetno pa na Nemškem, kot domneva Mirko Rupel (1965: 69), že v prvem letu bivanja v Nürnbergu, kjer bi se lahko seznanil s češkimi tiski in prevodi Svetega pisma, saj je češki črkopis dobro poznal.

V letih 1548–1554 je Trubar opravljal svojo prvo službo na Nemškem kot pridigar v Rothenburgu ob Tauberi. Pokazal je, da njegov odhod ni pomenil slovesa od domovine, temveč je tudi v tujini še naprej hotel delovati kot slovenski reformator. Za to je uporabil takrat naj sodobnejše komunikacijsko sredstvo – knjigo. V Rothenburgu je izdal prvi dve slovenski knjigi: *Katekizem* in *Abece-darij*. S pisanjem in izdajanjem slovenskih verskih knjig, ponovne izdaje *Katekizma* in *Abece-darija* ter prevodov *Svetega pisma*, je nadaljeval na naslednjih službenih mestih v Kemptnu (1554–1560), Urachu (1560–1562) in v Ljubljani do leta 1564.

Trubar je s svojim književnim delom vzbudil zanimanje v nemškem prostoru. Tamkajšnji knezi so finančno podpirali izdajo knjig, na Nemškem si je pridobil teološko razgledanost reformacijske teologije v različnih smereh, tudi švicarskih teologov. Spoznal je pripravljenost nemških knezov za širšo misijonsko podporo širitvi reformacije na druga jezikovna področja, kjer nemščine niso razumeli. Pri tem je Trubar opozarjal na slovanski svet, bolje rečeno južnoslovanski svet, kateremu je posvetil svoje delo, pri tem pa dobil podporo nekdanjega štajerskega glavarja Ivana Ungnada, ki je prav tako kot Trubar iz verskih razlogov zapustil svojo ožjo domovino, prišel na Württemberško in želel širiti reformacijo ne le v svoji domovini, temveč na širšem južnoslovanskem govornem področju. V ta namen je za izdajanje slovenskih in hrvaških protestantskih knjig ustanovil leta 1561 poseben zavod s tiskarno – Biblijski zavod. Njegov ravnatelj je bil Trubar in do leta 1564, ko je po Ungnadovi smrti zavod prenehal delovati, je izšlo v hrvaščini štirinajst tiskov v glagolici, osem v cirilici in sedem v latinici (Jambrek 1999: 136). Na Trubarjevo in Ungnadovo odločitev pa je v veliki meri vplival še Peter Pavel Vergerij, nekdanji škof v Kopru in papežev diplomat, ki je prav tako iz verskih razlogov zapustil svojo domovino in našel službo v versko reformirani deželi Württemberg kot svetovalec tamkajšnjega kneza Kristofa. Trubarja je nagovarjal k prevajanju Svetega pisma v Slovanom razumljiv jezik. Ker je kot nekdanji koprski škof dobro poznal razmere v beneški Istri, Dalmaciji in na otokih, kjer so za bogoslužje uporabljali knjige v glagolici, je uveljavil misel, da je potrebno tudi protestantske knjige tiskati v tem črkopisu, da bodo sprejemljive za tamkajšnjo duhovščino. Ker je velik del južnoslovanskega območja uporabljal cirilico, so v Urachu tudi glagolico sprejeli kot pisavo za tiskanje knjig.

Trubar je bil zelo prizadeven tudi pri pisanju slovenskih in nemških predgovorov v slovenske in hrvaške tiske. V nemškem jeziku je želel nemški publiki predstaviti razmere med Slovenci in južnimi Slovani ter pomen tiskanih knjig za izboljšanje razmer na verskem in širšem družbenem področju. Prava vera bi po njegovem prepričanju lahko pripomogla k osvoboditvi kristjanov s teh območij izpod turške oblasti, s tem pa obvarovala pred Turki tudi ostalo Evropo. Kralju Maksimilijanu je pisal, da bodo ogrski in hrvaški grofje s podporo hrvaškim verskim knjigam »več miru od Turkov dosegli kakor s sulicami in puškami« (Rajhman 1986: 77). V nemških predgovorih je poudarjal pomen podpore nemških dežel za tiskanje slovenskih in hrvaških knjig, ker si prebivalci slovenskih in hrvaških dežel zaradi pomanjkanja sredstev tega sami ne morejo privoščiti.

V slovenskih predgovorih pa je želel sonarodnjakom predstaviti pomen reformirane vere za njihovo versko življenje in odpravo obstoječih cerkvenih razmer, ki po njegovem niso služile zvečanju vernikov, temveč le vzdrževanju posameznih duhovnikov in cerkvenih institucij. Namesto romanj, kupovanja odpustkov in obstoječih božjih služb je ponujal Sveto pismo kot vir prave vere in knjige za versko izobraževanje v ljudem razumljivem slovenskem jeziku. V slovenskih predgovorih

pa je obveščal bralce tudi o tem, kako je z reformirano vero v širšem evropskem prostoru (Trubar 1562).

Trubarjevo delo ni bilo enostavno, saj je bil prostor, kateremu so bile knjige namenjene, tako politično kakor tudi jezikovno zelo raznolik. Trubar, ki je pisal v prvi vrsti za rojake, se je zavedal njihove narečne raznolikosti, kljub temu pa je premišljeno uporabljal tak jezik in slog, da so knjige lahko razumeli Slovenci (*Windischer*) na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Krasu, Istri ter Dolenjci ali Bezejaki (*Niederländer oder Besyaken*) (Sakrausky 1557: 105). Leta 1557 se je, kot izvemo iz Trubarjevega nemškega predgovora k *Prvemu delu novega testameta*, že začel vključevati tudi v program prevajanja v hrvaški jezik. Ljudstva slovenskih in hrvaških dežel se mu smilijo tako zaradi stalne turške nevarnosti kakor tudi zaradi tega, ker ne poznajo najnujnejših tolažilnih delov prave krščanske vere, saj jim niso bili posredovani v domačem jeziku, drugih jezikov pa preprosto ljudstvo ne zna. Za hrvaški jezik je še zapisal, da ga pišejo v dveh črkopisih ter da obsega veliko območje, saj ga ne govorijo le v celi Hrvaški in Dalmaciji, temveč tudi mnogi Turki, in da hrvaško govorijo celo na dvoru v Carigradu. Slovenščino in hrvaščino je jezikovno tudi jasno razmejil, pri tem pa poudaril, da Kranjci in Slovenci hrvaško za silo razumejo, vsekakor veliko bolje kot češko ali poljsko. Glede pisave je zapisal, da se je odločil pri slovenščini za latinico, vendar za drugačno zapisovanje sičnikov kot pri Čehih ali Bezejakih (Sakrausky 1557: 93). Iz nemškega predgovora je razvidno, da je Trubar o črkopisu razmišljal zadnjih sedem let in da je pri tem primerjal možnosti z velikima slovanskima narodoma, kot so bili Čehi in Poljaki.

Tako je Trubar v nemških tekstih razmejil slovenščino od hrvaščine in tudi drugih slovanskih jezikov. Kljub temu ostajajo nejasnosti ob poimenovanju Slovencev in slovenskega jezika v nemščini, namreč *windische Volck* in *windische Sprache*, pojma, ki takrat nikakor nista bila omejena le na Trubarjeve Slovence (*Vsem Slouenzom*) v nagovoru prve slovenske knjige Katekizem ali (*Slouenski lesig*) v prevodu Matejevega evangelija leta 1555, ki je bil v latinščini zapisan kot *lingua Sclavica* (Trubar 1555).

Med Slovani se je Trubar najbolj posvečal Hrvatom. V nemškem predgovoru k svoji edini nemško pisani knjigi *Register und summarischer Inhalt aller der Windischen Bücher* – knjig, ki so bile natisnjene v slovenskem jeziku – našteva sicer slovenske knjige, vendar so neprestano navzoče tudi hrvaške, ki jih je pripravljala s pomočniki in tiskal v dveh »hrvaških« črkopisih, v glagolici in cirilici (Sakrausky 1557: 128). Za slovenščino je lahko zapisal, da pred njim ni bilo slovenskih knjig, Hrvatje pa so jih že imeli, vendar, kot poudarja, gre le za »unverstendige Breuir und Meßbücher«, sicer pa nimajo ne celotne Biblije ne katekizmov ne postile ali drugih krščanskih knjig. Pri tem opozarja na visoke stroške, ki jih zahteva tisk (črke, stavci), ob tem pa je treba vsaj polovico natisnjenih knjig razdeliti brezplačno, ker so ljudje zaradi Turkov in drugih hudobnih ljudi obubožani.

Trubar poudarja bližino slovenskega in hrvaškega jezika (Sakrausky 1557: 132), ki je razumljiv tudi v Slavoniji (*Sclauonia*), Hrvaški, Dalmaciji, Srbiji in med Turki. Nejasnost poimenovanja »windische Sprache« ali »lingua sclavonica« v Trubarjevih delih je pripeljala do težav, ko ga je nekdo naznanil württemberškemu vojvodi, o čemer Trubar poroča: »... da so baje v mojih izšlih tiskanih slovenskih knjigah (*windische buechern*) nepravilni prevodi, velike zmote, krive razlage, [...] ter da bodo zaradi tega moje knjige pri Slovencih (*bey den Windischen*) povzročile in napravile več škode in zla kakor koristi« (Rajhman 1986: 41). Trubar je tukaj nedvomno mislil na Slovence, saj je pisal

nadvojvodi Krištofu, da hoče imeti za presojevalce in sodnike svojih spisov »samo Kranjce, Spodnještajerce, Korošce, Istrane in tiste iz Slovenske marke, ne pa Bežjakov, Čehov in Poljakov« (Rajhman 1986: 56). Avtor poročila o Trubarjevih delih pa je poimenovanje *lingua sclavonica*, v nemščini *windische sprache*, pojmoval širše. Tako piše, da je jezik, ki ga Trubar poimenuje slovanski (*lingua [...] quam auctor sclavonicam posuit*), sicer slovanski (*est quidem sclavonica*), vendar omejen na Štajersko, Kranjsko in Koroško, njegovih spisov pa ne razumejo Slovani na gornjem Ogrskem, kot v komitatu Trenčin, niti Poljaki, Čehi, Moravani, Rusi, Moskovčani, Ilirci in okoličani Zagreba (Katičič 2007: 57). Kljub tej polemiki je Trubar za Slovence še naprej uporabljal nemško besedo *Windisch Volck*, a za širši slovanski prostor tudi izraz *windische Sprache*, tako npr. v nemškem predgovoru k *Novemu testamentu* v glagolici leta 1562, ko našteva južnoslovanska ljudstva, ki vsa govorijo slovansko: »die alle sich der Windischen Sprach gebrauchen« (Sakrausky 1557: 205). Med ljudstvi, ki živijo ob turški meji, vendar še pod krščansko oblastjo, našteva: »die Crobaten, Dalmatiner, die Windischen oder Sclauen« (Sakrausky 1557: 210). Pri slednjih gre nedvomno za prebivalce Slavonije. V nadaljnjem opiše značilnosti Hrvatov, za Dalmatince meni, da imajo veliko italijanskih običajev, Sclauen pa tokrat enači z Bežjaki: »Sclauen die man sonst Bessiaken nennnt«. Ko v nadaljevanju ponovno našteva južnoslovanska ljudstva, jih imenuje: »Creinerisch/Illyrisch/Windisch/Crobatisch/Dalmatinisch/Boßnarisch/Sürfisch vnd Bulgarisch Christlich arm Volck« (Sakrausky 1557: 214), kjer bi se izraz *Windisch* lahko nanašal na Slavonce.

V slovenskem predgovoru k *Artikulom* je Trubar Slovincem poročal, kje vse se je reformacija že razširila in da so pristopili nekateri volilni knezi, drugi knezi in gospodje, celo škof in vojvoda »Vskelu« ter drugi, tudi dva kralja, danski in angleški, in škotsko kraljestvo, da so »pod to vero se podali, inu tei Papeshoui dali is nih Deshel Slouu«. Na strani prave stare vere je tudi francoski kralj z materjo in stricem kraljem Navarskim; v Franciji ima nad 400.000 pripadnikov. Pred nekaj časa je k tej veri prestopil tudi magdeburški škof s korarji.

Trubar je pokazal tudi na Vzhodno Evropo, češ da je ta vera razširjena tudi med Prusi, Litovci, med večjim delom Poljakov, Čehov (Peamou), na Sedmograškem med Madžari (Vogri) in Italijani (Trubar 1562). Majhna taht se je razplamtela v plamen, iz Saške se je vera razširila po širnem svetu, po najmogočnejših kraljestvih, namreč na Nemško (*Teutschland*), Francosko, Angleško, Norveško, Švedsko, Poljsko, Špansko in v Italijo, tja do Turčije.¹

Sedanje slovenske pokrajine in kraji na zemljevidih Trubarjevega časa

Trubarjeva poimenovanja ljudstev in jezikov je mogoče primerjati z različnimi zapisi, poročili in tudi zemljevidi tistega časa. Predstavil bom nekaj zemljevidov nemške izdaje atlasa Abrahama Ortelija (Abraham Ortelius) *Theatrum Orbis Terrarum* iz leta 1572, prva izdaja je izšla leta 1570 v latinščini, ki nam kartografsko predstavljajo vedenje o slovenskih deželah ter deželah in ljudstvih, ki jih Trubar poimenuje.

Slovensko ozemlje je na zemljevidu *Evropae* (Ortelius 2006: 37). Za Istro je zapisano ime *Istria*, od mest najdemo Celje (*Cilia*), na Koroškem sta še mesti Beljak (*Villach*) in Celovec (*Clagefurt*). Ime Slavonia je napisano na področju Dalmacije.

¹ Primus Truber, D. V., Postila, 284.

Na zemljevidu *Germania*, ki delno zajame tudi slovensko ozemlje, najdemo že več krajev, med njimi: Trst (*Triest*), Radovljico (*Ratmansdorff*), Ljubljano (*Laibach*), Kranj (*Crainburg*), Kamnik (*Stein*), Celje (*Cylli*), Ptuj (*Petaw*), Maribor (*Marburg*), grad Vurberk (*Bornberg*), Radgono (*Rackersburg*). Med pokrajinskimi imeni najdemo le Istro (Istria) (Orthelius 2006: 75). Še bogatejši s krajevnimi imeni je zemljevid z naslovom *Ausriæ Ducatus Chorographia*, katerega avtor je Wolfgang Lazius. Zemljevid seže le malo preko reke Drave, med pokrajinskimi imeni pa najdemo Slovenske gorice (*Windischpuchl*) (Orthelius 2006: 65).

Na zemljevidu *Italiae novissima descriptio* so primorska mesta v Istri, med njimi današnja slovenska: Koper (*Capodistria*), Izola (*Isola*) in Piran (*Piran*) (Orthelius 2006: 65).

Za slovenski prostor je izredno pomemben zemljevid z naslovom *Sclavoniae, Croatiae, Carniae, Istriæ, Bosniae, finitimarumque regionum nova descriptio*, katerega avtor je Augustinus Hirschvogel, ki je v Trubarjevem času, v letih 1536–1540, bival v Ljubljani in delal kot kamnarezec, nato je odšel na Dunaj, kjer je deloval kot bakrorezec. Med drugim je izdelal bakroreze za knjigo Žige Herbersteina *Rerum Moscoviticarum commentarii*, ki je izšla na Dunaju leta 1549 (Cvirn 1999: 443).

Zemljevid zajema domala celotno slovensko jezikovno območje z izjemo Beneške Slovenije in je bogat s krajevnimi imeni ter imeni pokrajin. Med njimi najdemo Istro (*Istereich*), Koroško (*Kern-ten*), Štajersko (*Steyermarck*), Celjsko pokrajino (grofijo) (*Cillei*), na področju Kranjske pa tri imena: Gornjo Kranjsko (*Ober Krain*), Kras (*Karst*) in Slovensko marko (*Windisch marck*), zadnje za področje Dolenjske. V svojih delih je vsa ta imena slovenskega prostora uporabljal tudi Primož Trubar. V faksimilirani izdaji (Ortelius 2006) so v komentarju naslov zemljevida *Sclauonien* prevedli s *Slowenien und Slawonien*, tj. Slovenija in Slavonija. Vendar na samem zemljevidu imena *Sclauonien* ni, ta pokrajina med Sotlo in Dravo ter Savo in Donavo je poimenovana *Windischland*. Zemljevid pa ni zanimiv le s kartografskega vidika, ampak tudi zaradi svojega opisa (Ortelius 2006: 158). V opisu je pojasnjeno, da je bila dežela med Jadranskim morjem in kraljevino Ogrsko v starih časih razdeljena na dve čudoviti deželi, eno so imenovali Illiricum, drugo pa Dalmacija. *Illiricum* je »v današnjem času razdeljen na Koroško, Hrvaško, Kranjsko in Slovensko marko (*marcam Sclauonicam*, ki jo sedaj običajno imenujejo *Windische Marck*)«. Med drugim je opisan tudi jezik, in sicer da govorijo na tem področju jezik, ki ga nekateri imenujejo *Sclauonische Sprach*, drugi pa *Windische*, po latinsko ilirski jezik (*bei den latinis Illirica*). Nedvomno gre za slovanski jezik, ker sega od Jadranskega morja do oceana ali visokega morja in ga uporabljajo: Istrijani, Dalmatinci, Bosanci, Moravani, Čehi, Lužijci, Šlezijci, Poljaki, Litovci, Prusi, ki bivajo v Skandinaviji, Rusi kakor tudi Bolgari in druge okoliške dežele do Carigrada, zato je torej zelo v rabi tudi pri Turkih.

Tudi pri zemljevidu Poljske je v opisu poudarjeno, da govorijo Litovci in Poljaki *Sclauonische oder windische Sprache* (Ortelius 2006: 161), medtem ko je v opisu Češke zapisano, da govorijo enak jezik kot Dalmatinci in Vendi (»das Volck redet einerlei Sprach mit den Dalmatern oder Wenden«) (Ortelius 2006: 142).

Na zemljevidu Ogrske *Hungariae Descriptio*, katerega avtor je Wolfgang Lazius, je delno vključeno tudi slovensko ozemlje. Med imeni pokrajin so zapisane Kranjska (*Krain*), Slovenska marka (*Windisch Marck*), ki sega tokrat preko reke Kolpe, in *Windischland*, ki pa tokrat ne pomeni Slavonije, temveč slovensko Štajersko in del Zagorja. V opisu z naslovom *Ungerland* (Ortelius

2006: 159) piše, da leži Sclavonien med Dravo in Savo, prestopi Savo in sega do reke Une, kjer se začena Hrvaška, glavno ali najpomembnejše mesto pa je Zagreb.

Na zemljevidu *Austriae Ducatus* (Ortelius 2006: 65) najdemo med pokrajinskimi imeni zapisane Slovenske gorice kot *Windischpuchl* ob številnih nemško poimenovanih slovenskih krajih.

Sklep

Trubar nikjer ne omenja, ali je poznal oz. uporabljal atlase tistega časa. Vsekakor je dobro obvladal takratno vedenje o ljudstvih in jezikih v Evropi in slovanskem svetu. V nemščini sicer Trubar ni vnesel več jasnosti glede pojma *windisch*; nejasno ostaja, kdaj gre za Slovence in kdaj za Slovane, kdaj za ožji slovenski in kdaj za širši slovanski prostor. Nedvomno je bil izraz *windisch* tesno povezan z osrednjim slovenskim prostorom. Območje današnje Dolenjske je vedno poimenoвано kot Slovenska marka (*Windische Marck*) tako pri Trubarju kot tudi na omenjenih zemljevidih. Besedo slovenski (*windisch*) pa najdemo na zemljevidih v slovenskem prostoru tudi v drugih poimenovanjih, na primer za Slovenske gorice (*Windischpuchl*) in Slovenj Gradec (*Windisch Gereitz*). *Windischland* pa se običajno nanaša na Slavonijo, čeprav ni mogoče vedno potegniti jasne meje po takratni državni meji med Ogrskim kraljestvom in Svetim rimskim cesarstvom.

Literatura

- CVIRN, Janez idr., 1999: *Kratka ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JAMBREK, Stanko, 1999: *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*. Zaporešić: Matica Hrvatska Zaporešić.
- KATIČIĆ, Radoslav, 2007: Zur Polemik von Primus Truber mit Paulus Skalich. *Wiener Slawisches Jahrbuch* 53.
- ORTELIUS, Abraham, 2006: *Theatrum Orbis Terrarum*. Gedruckt zu Nuernber durch Johann Koler anno MDLXXII. Faksimile Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt.
- RAJHMAN, Jože (ur.), 1986: Primož Tubar: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- RUPEL, Mirko, 1965: *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators*. München: Südosteuropa-Verlags-gesellschaft.
- SAKRAUSKY, Oskar (ur.), 1989: Primus Truber: *Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*, 1557. Wien: Evangelischer Presseverband.
- TRUBAR, Primož, 1555: *Ta euangeli suetiga Mateusha, sdai peruizh u ta Slouenski lesig preobernen* (= Euangelium d. n. Iesu Christi, authore Matthaeo, nunc primum uersum in linguam Schlaucam). Tübingen.
- TRUBAR, Primož, 1562: *Articuli oli deili te prave stare vere kerszhanske, ...* (= Drey Christliche Confessinen ...). Tübingen.